

Коваленко Н. Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної теорії
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВОСВІДОМОСТІ

Анотація. Статтю присвячено аналізу питань правосвідомості, її особливостей і специфіки, визначено основні компоненти правосвідомості.

Ключові слова: правосвідомість, правова психологія, правова ідеологія, правові переконання, правова установка.

Постановка проблеми. Правосвідомість формується на основі правових теорій і загальних норм поведінки громадян, що панують у певній державі на конкретному історичному етапі її розвитку. На формування і розвиток правосвідомості як однієї з форм суспільної свідомості впливають соціально-політичні, економічні, культурні фактори; вона є взаємозалежною і взаємодіє з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, філософією, наукою.

У правосвідомості відображається правова діяльність у вигляді знань про право, осмислення права як явища суспільного буття, яким воно було і яким повинно бути, а також правових настанов щодо поведінки, яка виникла як результат оцінки діючого права.

Правосвідомість має бути властивою не тільки творцям юридичних норм, законодавцям, але й усім громадянам держави. Від зростання рівня правосвідомості і правової культури громадян України залежить ефективність правового регулювання суспільних процесів, що відбуваються у нашому суспільстві, становлення України правовою державою.

Стан дослідження. У науковій літературі неодноразово піднімалася проблема правосвідомості та її аналізу. Основи теорії свідомості і правосвідомості, зокрема, були закладені у працях представників соціально-правової думки – М. А. Бердяєва, Г. Гегеля, Е. Дюркгейма, Р. Ієринга, І. А. Ильїна, І. Канта, М. М. Коркунова, П. І. Новгородцева, Л. Й. Петражицького, Л. І. Саєги, В. С. Соловйова, Е. Н. Трубецького, Г. Ф. Шершеневича та ін.

Сучасна юридична наука вивченню питань правосвідомості також приділяє значну увагу. Питання про сутність, зміст, функції та структурні елементи правосвідомості знайшли безпосереднє відображення в дослідженнях Р. С. Байніязова, Н. А. Горбатка, В. О. Котюка, В. П. Малахова, Л. Д. Мостовщикова, Є. В. Назаренко, Г. С. Остроумова, Й. Ю. Фарбера, В. А. Чефранова, Л. С. Явича тощо. Соціологічний та соціально-психологічний підхід до теорії правосвідомості, що довгий час знаходився поза увагою вчених, відображений у працях О. А. Лукашевої, О. М. Яковлева, В. В. Оксамитного, В. А. Щегорцова, О. С. Гречина.

Разом з тим в опублікованих роботах не вичерпується уся складність та різноманіття проблеми правосвідомості і особливостей її формування на різних рівнях, тому метою даної статті є подальше комплексне теоретичне обґрунтування даного феномену.

мості і особливостей її формування на різних рівнях, тому метою даної статті є подальше комплексне теоретичне обґрунтування даного феномену.

Виклад основного матеріалу. Щоб розглянути поняття правосвідомості, слід звернутися до характеристики категорії «свідомість».

Як одне з понять філософії, соціології і психології свідомість є вищим рівнем духовної активності людини як соціальної істоти.

Свідомість є властивістю людської особистості і є усвідомленням людиною навколишнього середовища, самої себе, свого ставлення до нього, а тому чим глибше і повніше пізнає людина навколишній світ, чим більше вона керується набутими знаннями у своїй діяльності, тим більше така її діяльність є свідомою.

Свідомість покращує пристосованість людини до зовнішнього світу, формує програму її діяльності. Саме у свідомості синтезуються динамічні моделі дійсності, за допомогою яких людина орієнтується в навколишньому фізичному і соціальному середовищі.

Наукове пояснення виникнення правової свідомості пов'язане із з'ясуванням генези цього явища.

Початок формування правової свідомості слід віднести до того періоду історії, коли відбувся суспільний розподіл праці, який призвів до можливості накопичення багатства та присвоєння результатів праці певною частиною суспільства, а також відокремлення праці від власності, а сам процес присвоєння результатів праці був опосередкований юридичними мотивами, що поступово формувалися, та системою правового регулювання, яка розвивалася на їх підставі.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає правосвідомість як «сукупність правових поглядів людей, що відбивають їхню оцінку чинного права, існуючого суспільного і державного ладу, а також відповідність дій, учинків окремих громадян нормам права» [1, с. 917].

Слід зазначити, що нині теоретики права та інші науковці по-різному підходять до питання правосвідомості.

Аналіз позицій вчених, зокрема С. С. Алексєєва, К. Т. Бельського, Т. В. Синюкової, В. М. Хропанюка, С. А. Комарова [2-6], показує, що, як правило, в різних інтерпретаціях під правосвідомістю розуміють сукупність поглядів, що відображають у суспільній чи індивідуальній свідомості діюче право і правові явища.

Н. Л. Гранат трактує правосвідомість як сферу чи галузь свідомості, яка відображає правову дійсність у формі юридичних знань та оцінних відношень до права й практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей в юридично значимих ситуаціях [7, с. 253].

Й. Ю. Фарбер писав, що правосвідомість – це єдність ідеології і суспільної психології, діалектична взаємообумовленість правових ідей і правових почуттів (емоцій) [8, с. 6].

З позиції сучасної юридичної психології М. І. Єнікєєв також визначає правосвідомість як «сферу пізнання, пов'язану з відображенням правозначимих явищ, сукупність поглядів та ідей, які виражають відношення людей, соціальних груп до права і законності, їх уявлення про належний правопорядок, про правомірне і неправомірне» [9, с. 44]. Інший науковець В. П. Васильєв до правосвідомості в першу чергу відносить «психологічний механізм правослухняної поведінки і залежність між різними дефектами індивідуальної правосвідомості та протиправною поведінкою» [10, с. 139].

Отже, правосвідомість – це сукупність поглядів, настроїв, теорій та ідей, що відображають не усю, а тільки суспільну дійсність, але не у повному обсязі, а лише ту сторону суспільної дійсності, яка охоплюється державно-правовими зв'язками та відносинами.

Особливість правосвідомості полягає у тому, що вона покликана регулювати поведінку людей, висуваючи певні вимоги та приписи, які об'єктивно потребують законодавчого закріплення для надання їм загальнообов'язкового характеру. Тому специфіка правосвідомості визначається не у відображенні поведінки людей, а у вимозі встановлення певних загальнообов'язкових масштабів поведінки, окресленні меж цієї поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення конкретного кола юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин.

Усвідомлення класових чи загальнонародних інтересів у категоріях юридичних прав і обов'язків як однієї із специфічних ознак правосвідомості підкреслюється в роботах Й. Ю. Фарбера [8], Г. С. Остроумова [11], Є. В. Назаренко [12].

Правосвідомість має оцінний і одночасно нормативний характер. Як вірно зазначає М. М. Вопленко, вона оцінює правове буття через призму категорій законного і незаконного, справедливого і несправедливого, правомірного і протиправного, морального й аморального тощо. Оцінне відношення людей до права, вміщене у правосвідомості, постає як одна з форм його нормативності [13, с. 8].

Нормативність правосвідомості має пізнавально-оцінний характер і не спричиняє формально-визначених, юридично закріплених наслідків. О. А. Лукашева вказує на те, що «правосвідомість є нормативною, оскільки її ідеї, принципи й установки можуть бути безпосередньою підставою практичної поведінки особи, а з іншого боку, втілюючись у нормах права, вони опосередковано впливають на життя суспільства» [14, с. 95].

Правосвідомість постає складним утворенням, яке традиційно поділяється на два елементи: правову психологію і правову ідеологію.

В. А. Чефранов правову психологію визначає як сукупність правових переживань (почуттів, настроїв, емоцій), установок, звичок, що виникають під безпосереднім впливом правової життєдіяльності суспільства [15, с. 38].

Структура правової психології включає: сталі елементи (правові звичаї, традиції, звички); динамічні елементи (настрої, почуття, переживання); пізнавальні елементи (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) та емоційні елементи (правові емоції, почуття, настрої); регулятивні елементи (правові звички, традиції, звичаї).

Термін ідеологія походить від слова «ідея» – як форма мислення, як форма відображення правових явищ. Правова ідеологія – система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, які відображають теоретичне (наукове) ставлення суспільства до права, державно-правового розвитку, правових режимів, юридичного упорядкування суспільних відносин. Відповідно, розробляється і впроваджується в суспільну свідомість певними структурами: державою, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян.

Як справедливо стверджує В. А. Сапун, елементи правової психології й ідеології виявляються взаємозалежними й взаємопереплетеними, оскільки правосвідомість – це діалектична єдність раціональних і психологічних компонентів правової ідеології та і правової психології [16, с. 15]. Разом з цим існує розбіжність між правовою ідеологією і правовою психологією, яка, як вказував К. Т. Бельський, полягає переважно в різних рівнях і способах відображення суспільного буття та суспільної правової реальності. У правовій ідеології відображення суспільного буття відбувається на рівні теоретичного, наукового усвідомлення, а у правовій психології – перш за все на рівні побутової, повсякденної свідомості [17, с. 63-64].

Значення правосвідомості у правовому житті суспільства розкривається через її функції. Найбільш обґрунтованим є виділення чотирьох основних функцій правосвідомості: пізнавальної, оцінної, регулятивної, нормативно-прогностичної.

Пізнавальна функція виконує завдання відображення правової реальності і складається з багатьох послідовно виникаючих психічних утворень: відчуттів (переважно слухових чи зорових); сприйняття; пам'яті, яка накопичує правові знання через процеси запам'ятовування, відтворення, впізнання і виражає їх у вигляді різних правових уявлень; мислення, як вищого пізнавального процесу, і його наслідку – правових ідей, понять і переконань. Але, пізнаючи правову дійсність, громадяни проявляють певне відношення до неї (оцінна функція правосвідомості) через психічні емоційні процеси і стани (емоції, почуття, настрої, афекти, пристрасті).

Практичною стороною правосвідомості, яка здійснює розумну реалізацію намірів людини, є воля (регулятивна функція правосвідомості). Вона охоплює: усвідомлення правових знань; внутрішнє узгодження спонукань з правовими переконаннями та з існуючою об'єктивною реальністю, яка включає діючу в суспільстві систему правових норм і цінностей, визначення мети, рішення і, нарешті, виконання рішення у правовій сфері.

Нормативно-прогностична функція полягає у прогнозуванні розвитку правової матерії, політико-правових явищ, норм і сприяє виробленню рекомендацій щодо доцільності введення або збереження законодавчих актів чи державних інститутів.

Слід погодитися з А. І. Долговою та В. Д. Бабкіним, які визначають п'ять компонентів правосвідомості: знання про право, уявлення про право, відношення до діючого права, вимоги, які висувуються до права, відношення до виконання правових приписів [18, с. 11; 19, с. 14].

Отже, у процесі формування правосвідомості беруть участь не тільки інтелектуальна, а й емоційна сфери особи, зокрема, правові почуття.

М. М. Фіцула зауважує, що «правові почуття виконують роль: по-перше, психологічних чинників, що сприяють правильному подоланню внутрішніх суперечностей духовного світу особистості; по-друге, психологічного ставлення особистості до правових явищ та їх наслідків; по-третє, мотивів правомірної поведінки; по-четверте, емоційних форм саморегуляції, самооцінки вчинків і дій особистості; по-п'яте, емоційних компонентів ціннісної орієнтації відповідно до норм права, правил поведінки» [20, с. 10].

Відповідно, під впливом почуттів знання норм права переходять у переконання. Правові переконання – це форма прояву світосприйняття, система поглядів на соціально-політичні та соціально-правові процеси. Знання права перетворюються в індивідуальну правосвідомість лише тоді, коли вони стають переконаннями людини і виступають як раціональна основа правової поведінки.

Оскільки найголовнішими соціальними якостями людини є здатність до мислення, аналізу отримуваної інформації, вироблення власних оцінок, самостійні і усвідомленні вчинки, слушно говорити про важливість поєднання у правосвідомості знань права і правових переконань з таким внутрішнім станом особи, який проявляється у готовності діяти певним чином відповідно до правових вимог. Тобто мова йде про правову установку, яка як вид соціальних установок є важливим регулятором поведінки, діяльності людей.

Великий внесок у створення та розвиток теорії установки зробив видатний представник радянської експериментальної психології Д. М. Узнадзе, який зазначив, що установка постає як психологічний механізм доцільності поведінки [21, с. 8-9].

Аргументованою є позиція Н. В. Щербакової, яка правильно вказувала, що «правова установка – явище не тільки психологічне, але й ідеологічне, оскільки воно є нічим іншим, як динамічним аспектом правової свідомості». На її думку, «природа правової установки визначається співвідношенням вміщених у ній елементів правової ідеології і правової психології (когнітивного і емоційного моментів)» [22, с. 4].

І оскільки дослідження правової установки нерозривно пов'язується з проблемами аналізу правосвідомості, правомірної поведінки, соціально-правової активності, то правова установка постає як ймовірність переходу активності правосвідомості як внутрішньої діяльності у правову активність чи правомірну поведінку особи.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що правосвідомість є основою й органічною складовою правового життя суспільства.

Як специфічна форма суспільної свідомості, право-

свідомість – це пізнавально-оцінне ставлення людей до минулого і чинного законодавства, до законності, правосуддя. Це усвідомлення об'єктивної необхідності права у сучасному суспільстві, його соціального призначення, зв'язок з такими демократичними ідеалами, як справедливість, свобода, природні та невід'ємні права особи. І, нарешті, це відношення до активної поведінки людей, їх оцінна характеристика з позиції правомірності чи неправомірності, сукупність психологічних установок і ціннісних орієнтацій на беззаперечне дотримання норм права.

У процесі формування правосвідомості беруть участь інтелектуальна і емоційна сфери особи, зокрема, правові почуття, під впливом яких знання норм переходять у переконання. А поєднання у правосвідомості правових знань і правових переконань виявляється у готовності діяти відповідно до правових вимог, тобто у правовій установці.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1981. Т. 1. – 1981. – 360 с.
3. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / Бельский К. Т. – М. : Высш. шк., 1982. – 183 с.
4. Синокова Т. В. Правосознание и правовое воспитание / Т. В. Синокова // Теория государства и права : [курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 2001. – Тема 28. – С. 611-625.
5. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / Хропанюк В. Н. – М. : ДТД, 1995. – 378 с.
6. Комаров С. А. Общая теория государства и права : [курс лекций] / Комаров С. А. – [издание 2-е, исправленное и дополненное]. – М. : Манускрипт, 1995. – 312 с.
7. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Общая теория государства и права: Академический курс : в 3-х томах. / [отв. ред. М. Н. Марченко ; изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. Т. 3. – 2001. – 528 с.
8. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / Фарбер И. Е. – М. : Госюриздат, 1963. – 206 с.
9. Еникеев М. И. Общая юридическая психология : в 2 частях : [учебник] / Еникеев М. И. – М. : Юрид. лит., 1996. Часть II «Юридическая психология». – 1996. – 560 с.
10. Васильев В. Н. Юридическая психология / Васильев В. Н. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
11. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Остроумов Г. С. – М. : Изд-во «Наука», 1969. – 173 с.
12. Назаренко Е. В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е. В. Назаренко. – К. : Изд-во КГУ, 1968. – 190 с.
13. Волпенко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие / Н. Н. Волпенко. – Волгоград : ВолГУ, 2000. – 52 с.
14. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Лукашева Е. А. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с.
15. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / Чефранов В. А. – К. : Вища шк., Голов. изд., 1976. – 210 с.
16. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права : учеб. пособие / В. А. Сапун. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1984. – 112 с.

17. Бельский К. Т. Социалистическое правосознание : Диалектика формирования и развития / Бельский К. Т. – Ярославль : Верх.-Волж. кн. изд-во, 1979. – 384 с.
18. Долгова А. И. Правовое воспитание молодежи / Долгова А. И. – М. : Знание, 1979. – 46 с.
19. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов / [отв. ред. Даниленко В. И.]. – К. : Вища шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1983. – 53 с.
20. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : навч.-метод. посібник / М. М. Фіцула. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.
21. Узнадзе Д. Н. Общая психология / [пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе; под ред. И. В. Имедадзе]. – М. : Смысл; СПб. : Питер, 2004. – 423 с.
22. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Н. В. Щербакова. – М. : Юрид. лит., 1986. – 127 с.

Коваленко Н. Ю. Правовая природа правосознания

Аннотация. Статья посвящена анализу вопросов правосознания, его особенностей и специфики, определены основные компоненты правосознания.

Ключевые слова: правосознание, правовая психология, правовая идеология, правовые убеждения, правовая установка.

Kovalenko N. Legal nature of sense of justice

Summary. This article examines the issues of sense of justice, its characteristics and peculiarities, determined the main components of sense of justice.

Key words: sense of justice, legal psychology, legal ideology, the legal convictions, the legal setting.